BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

आंतरराष्ट्रीय व्यापार व गुंतवणूक आणि आर्थिक जागतिकीकरण यांच्या पुनर्रचनेत ब्रिक्स संघटनेची भूमिका

कौस्तुभ श्यामशील भोपळे

संशोधक अभ्यासक

शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती

Email : Kaustubhbhople8585@gmail.com

सारांश (Abstract)

सध्याच्या बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय गुंतवणूक आणि आर्थिक जागतिकीकरण यांच्या स्वरूपात महत्त्वपूर्ण बदल घडून येत आहेत. पारंपरिक जागतिक आर्थिक संस्थांमध्ये विकसित पाश्चिमात्य देशांचे असलेले वर्चस्व, व्यापारातील असमतोल, वित्तीय व्यवस्थेतील डॉलरचे प्रभुत्व, तंत्रज्ञानविषयक स्पर्धा आणि विकसनशील देशांच्या विकासविषयक गरजा यांमुळे जागतिक आर्थिक व्यवस्थेच्या पुनर्रचनेची आवश्यकता अधोरेखित झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर ब्राझील, रशिया, भारत, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका या देशांपासून विकसित झालेली ब्रिक्स संघटना जागतिक आर्थिक प्रशासनात पर्यायी दृष्टिकोन मांडणारा महत्त्वाचा मंच म्हणून उदयास आली आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय गुंतवणूक, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि आर्थिक परस्परावलंबित्व यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या बदलत्या जागतिक आर्थिक व्यवस्थेमध्ये ब्रिक्स (BRICS) संघटना उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांच्या सहकार्याचे महत्त्वपूर्ण व्यासपीठ म्हणून विकसित झाली आहे. ब्रिक्स हा जगातील सर्वात आशावादी देशांचा एक गट आहे, ही बाब प्रामुख्याने अधोरेखित होते. ब्राझील, रशिया, भारत, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका या मूळ सदस्यांपासून सुरू झालेल्या या संघटनेचा विस्तार पुढे झाल्याने तिचे आर्थिक व भू-राजकीय महत्त्व वाढले आहे. जागतिक व्यापारातील विकसनशील देशांचा सहभाग वाढविणे, परकीय गुंतवणुकीस चालना देणे, पायाभूत सुविधांचा विकास, नवीन विकास बँकेच्या माध्यमातून वित्तपुरवठा आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्थांमधील प्रतिनिधित्वाच्या सुधारणांसाठी ब्रिक्स प्रयत्नशील आहे. विशेषतः जागतिक आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत विकसित देशांचे वर्चस्व कमी करून अधिक समतोल, समावेशक आणि बहुध्रुवीय व्यवस्था निर्माण करण्याचा या संघटनेचा प्रयत्न महत्त्वपूर्ण आहे. तथापि, सदस्य देशांमधील आर्थिक विषमता, भू-राजकीय मतभेद, व्यापारातील असमतोल आणि धोरणात्मक प्राधान्यांतील भिन्नता ही प्रमुख आव्हाने आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात जागतिकीकरणाच्या संदर्भात ब्रिक्सच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार व गुंतवणुकीतील योगदानाचे विश्लेषण करून तिच्या संधी, मर्यादा आणि भविष्यातील संभाव्य भूमिकेचा अभ्यास केला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords) : ब्रिक्स संघटना, जागतिकीकरण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय थेट गुंतवणूक, उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था, बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था, नवीन विकास बँक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

प्रस्तावना (Introduction)

'ब्रिक्स' ही संघटना ब्राझील, रशिया, भारत, चीन आणि दक्षिण आफ्रिका या पाच देशांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेली वित्तीय संघटना आहे. या पाच देशांच्या इंग्रजी नामाच्या आद्याक्षरांचा वापर करून हे नाव तयार झाले. 2010 साली दक्षिण आफ्रिका सहभागी झाल्यावर या संस्थेचे नाव ब्रिक्स (BRICS) असे करण्यात आले.. पुढे इजिप्त, इथिओपिया, इराण, संयुक्त अरब अमिराती, इंडोनेशिया आणि इतर देशांच्या समावेशामुळे संघटनेचा भौगोलिक व आर्थिक विस्तार झाला. ब्रिक्स ही एक व्यापारी, राजकीय आणि सांस्कृतिक संघटना आहे. गोल्डमन सॅक्सचे माजी अध्यक्ष जिम ओ नील यांनी ब्रिक्स ही संज्ञा 2001 मध्ये सर्वप्रथम वापरली होती. डॉलरला पर्याय म्हणून एक स्थिर चलन निर्माण करणे हे या संघटनेचे उद्दिष्ट आहे. वित्तीय संस्थांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे, जागतिक आर्थिक स्थिती सुधारणे, विकसनशील राष्ट्रांना आर्थिक व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे, आणि या पाच देशातील परस्पर सहकार्य वाढवणे हे ब्रिक्स संघटनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहेत. या देशांची एकूण अर्थव्यवस्था सुमारे 33 ट्रिलियन डॉलर्स आहे. जगाच्या एकूण जीडीपीच्या 40 टक्के भाग हा या देशांचा आहे. हे देश जगातील सर्व व्यापारापैकी 18 ते 20 टक्के व्यापार करतात व सर्वात महत्त्वपूर्ण गोष्ट म्हणजे जगातील सुमारे 50 टक्के लोकसंख्या या पाच देशांमध्ये राहते म्हणून हे देश प्रादेशिक व जागतिक बाबींवर अधिक प्रभाव टाकतात.

जागतिकीकरण ही आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. वस्तू, सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान, माहिती आणि मनुष्यबळ यांच्या सीमापार प्रवाहांमुळे विविध देशांच्या अर्थव्यवस्था परस्परांशी अधिक निकटपणे जोडल्या गेल्या आहेत. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार, परकीय थेट गुंतवणुकीत वाढ, जागतिक मूल्यसाखळींची निर्मिती आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रसाराला चालना मिळाली. तथापि, या प्रक्रियेमुळे विकसित आणि विकसनशील देशांमधील आर्थिक विषमता, व्यापारातील असमतोल, वित्तीय अस्थिरता आणि जागतिक आर्थिक निर्णयप्रक्रियेतील प्रतिनिधित्वाचा प्रश्नही अधिक तीव्र झाला आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा लाभ सर्व देशांना समान प्रमाणात मिळतो का, हा आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील महत्त्वाचा संशोधनविषय ठरतो. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिक व्यवस्थेत अमेरिकेचे व पाश्चात्त्य देशांचे आर्थिक आणि राजकीय वर्चस्व वाढले. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), जागतिक बँक आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) यांसारख्या संस्थांनी जागतिक आर्थिक व्यवहारांना संस्थात्मक चौकट दिली. मात्र, उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांचे जागतिक उत्पादन, व्यापार आणि गुंतवणुकीतील योगदान वाढत असतानाही या संस्थांमधील त्यांच्या प्रतिनिधित्वाबाबत असमाधान कायम राहिले. या पार्श्वभूमीवर ब्रिक्स संघटनेचा उदय हा जागतिक आर्थिक सत्तासंतुलनातील बदलांचे प्रतिनिधित्व करणारा महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. ब्रिक्सचे महत्त्व केवळ सदस्य देशांच्या एकत्रित आर्थिक सामर्थ्यात नाही, तर जागतिक व्यापार व गुंतवणुकीच्या नियमांवर प्रभाव टाकण्याच्या त्यांच्या सामूहिक प्रयत्नांत आहे. व्यापारातील अडथळे कमी करणे, स्थानिक चलनांमध्ये व्यवहारांना प्रोत्साहन देणे, पायाभूत सुविधांसाठी वित्तपुरवठा करणे आणि विकसनशील देशांसाठी पर्यायी विकास वित्त उपलब्ध करून देणे ही या सहकार्याची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. नवीन विकास बँक (New Development Bank—NDB) ही या प्रयत्नांची संस्थात्मक अभिव्यक्ती आहे. २०२५ मधील रिओ दि जानेरो शिखर परिषदेच्या घोषणेत व्यापार, डिजिटल अर्थव्यवस्था, शाश्वत विकास आणि वित्तीय सहकार्याला महत्त्व देण्यात आले. तसेच नवीन विकास बँकेच्या स्थानिक चलनांतील वित्तपुरवठा, पायाभूत सुविधा गुंतवणूक आणि संसाधनांचे विविधीकरण यांना प्रोत्साहन देण्यावर भर देण्यात आला. या संदर्भात ब्रिक्सची भूमिका केवळ पाश्चिमात्य आर्थिक व्यवस्थेला पर्याय उभा करण्यापुरती मर्यादित न ठेवता, विद्यमान व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणणे, विकसनशील देशांचे हितसंबंध प्रतिनिधित्व करणे आणि जागतिक आर्थिक सहकार्य अधिक समतोल बनवणे या दृष्टिकोनातून अभ्यासणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधन याच भूमिकेचे विश्लेषण करते.

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत ब्रिक्स संघटनेचे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणुकीतील भूमिका व योगदान तपासणे हा आहे. त्याचबरोबर उदयोन्मुख बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेच्या निर्मितीमध्ये या संघटनेची

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भूमिका, भारतासाठी उपलब्ध होणाऱ्या आर्थिक संधी, सदस्य देशांमधील अंतर्विरोध आणि भविष्यातील आव्हाने यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. हा लेख प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांवर आधारित वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. ब्रिक्स संघटनेची उत्पत्ती, विकास आणि जागतिक आर्थिक व्यवस्थेतील स्थान स्पष्ट करणे.

2. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या विस्तारात आणि व्यापार सहकार्याच्या बळकटीकरणात ब्रिक्सचे योगदान अभ्यासणे.

3. सदस्य देशांमधील परस्पर गुंतवणूक, परकीय गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधा विकासातील ब्रिक्सच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.

4. नवीन विकास बँकेच्या माध्यमातून विकसनशील देशांना उपलब्ध होणाऱ्या वित्तीय संधींचा अभ्यास करणे.

5. स्थानिक चलनांतील व्यवहार आणि जागतिक वित्तीय व्यवस्थेतील सुधारणांच्या प्रयत्नांचे मूल्यमापन करणे.

6. आर्थिक जागतिकीकरण अधिक समावेशक व बहुध्रुवीय बनवण्यात ब्रिक्सचे योगदान तपासणे.

7. ब्रिक्ससमोरील राजकीय, आर्थिक आणि संस्थात्मक आव्हाने स्पष्ट करणे.

8. भारतासाठी ब्रिक्सच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या आर्थिक व धोरणात्मक संधींचा विचार करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधन हे प्रामुख्याने दुय्यम माहितीवर आधारित आहे.माहितीचे स्रोत: ब्रिक्सच्या अधिकृत घोषणा, नवीन विकास बँकेची संकेतस्थळावरील माहिती, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संस्थांचे अहवाल, संदर्भग्रंथ आणि आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थव्यवस्थेवरील संशोधन साहित्य. अभ्यासाचे स्वरूप: आंतरराष्ट्रीय व्यापार, गुंतवणूक, वित्तीय सहकार्य आणि जागतिक आर्थिक प्रशासन यांचा परस्परसंबंध अभ्यासण्यात आला आहे. विश्लेषणाचे निकष: संस्थात्मक योगदान, व्यापार सहकार्य, वित्तीय विविधीकरण, विकासासाठी निधी, आर्थिक असमतोल आणि सदस्य देशांतील हितसंबंध. अभ्यासाची व्याप्ती: ब्रिक्सच्या स्थापनेपासून ते २०२५ मधील प्रमुख आर्थिक सहकार्यविषयक घडामोडींपर्यंतचा कालखंड केंद्रस्थानी ठेवला आहे; आवश्यक तेथे नंतरच्या संस्थात्मक स्थितीचा संदर्भ दिला आहे.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार व गुंतवणूक आणि आर्थिक जागतिकीकरण यांच्या पुनर्रचनेत ब्रिक्स संघटनेची भूमिका

- आंतरराष्ट्रीय आर्थिक सत्तासंतुलनात परिवर्तन

ब्रिक्स संघटनेची भूमिका समजून घेण्यासाठी जागतिक अर्थव्यवस्थेतील सत्तासंबंधांचा विचार करणे आवश्यक आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेत अमेरिका आणि पश्चिम युरोपातील विकसित अर्थव्यवस्थांचे वर्चस्व राहिले. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक आणि इतर वित्तीय संस्थांमधील निर्णयप्रक्रियेत आर्थिक सामर्थ्यानुसार प्रतिनिधित्वाची रचना विकसित झाली. परंतु उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांचे उत्पादन, व्यापार आणि जागतिक बाजारपेठेतील महत्त्व वाढल्याने विद्यमान व्यवस्थेतील प्रतिनिधित्व अधिक न्याय्य करण्याची मागणी पुढे आली. ब्रिक्सने या मागणीला सामूहिक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. सदस्य देशांच्या आर्थिक गरजा वेगवेगळ्या असल्या तरी जागतिक आर्थिक प्रशासनात विकसनशील देशांचा आवाज अधिक प्रभावी असावा, हा त्यांच्यातील महत्त्वाचा समान मुद्दा आहे. IMF मधील कोटा आणि

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

प्रशासन सुधारणा, विकास वित्तपुरवठ्यातील समतोल आणि जागतिक संस्थांमधील प्रतिनिधित्व या विषयांवर ब्रिक्सने सातत्याने भर दिला आहे.

तथापि, ब्रिक्स ही युरोपीय संघाप्रमाणे एकसंध आर्थिक संघटना नाही. तिच्याकडे समान चलन, एकसंध सीमाशुल्क व्यवस्था किंवा सर्व सदस्यांना बंधनकारक असलेले व्यापक व्यापारविषयक कायदे नाहीत. त्यामुळे तिचे योगदान प्रामुख्याने धोरणात्मक समन्वय, सामूहिक वाटाघाटी आणि पर्यायी आर्थिक संस्थांच्या विकासातून दिसून येते.

- जागतिकीकरण आणि बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेची निर्मिती

जागतिकीकरणाच्या पारंपरिक प्रक्रियेत पाश्चात्त्य भांडवल, बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि विकसित अर्थव्यवस्थांना महत्त्वाचे स्थान होते. परंतु चीनचा औद्योगिक विस्तार, भारताची सेवा अर्थव्यवस्था, ब्राझीलची कृषी व खनिज उत्पादनक्षमता, रशियाची ऊर्जा संसाधने आणि दक्षिण आफ्रिकेचे प्रादेशिक आर्थिक महत्त्व यांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेतील सत्ताकेंद्रांचे स्वरूप बदलले. ब्रिक्सने या देशांना सामूहिक चर्चा, आर्थिक सहकार्य आणि धोरणात्मक समन्वयाचे व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्था म्हणजे अनेक प्रभावी आर्थिक व राजकीय केंद्रांच्या सहअस्तित्वातून निर्माण होणारी व्यवस्था. ब्रिक्सचा उद्देश विद्यमान जागतिक संस्थांना पूर्णपणे नाकारणे नसून त्यांमध्ये उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांना अधिक प्रतिनिधित्व मिळवून देणे हा आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाला अधिक समावेशक आणि विकसनशील देशांच्या गरजांशी सुसंगत स्वरूप देण्याचा प्रयत्न या संघटनेतून दिसतो. तथापि, सामूहिक राजकीय घोषणांपेक्षा प्रत्यक्ष व्यापार, गुंतवणूक आणि संस्थात्मक सुधारणांमध्ये मिळणारे परिणाम हेच या प्रयत्नांचे खरे मूल्यमापन ठरतात.

- आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील विस्तार आणि परस्परावलंबित्व

ब्रिक्सचे प्रमुख योगदान सदस्य देशांमधील व्यापारवाढ आणि बाजारपेठांच्या विविधीकरणाशी संबंधित आहे. चीनची उत्पादनक्षमता, भारताची औषधनिर्मिती व माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्षमता, ब्राझीलची कृषी उत्पादने, रशियाची ऊर्जा संसाधने आणि इतर सदस्यांची औद्योगिक व नैसर्गिक संसाधने यांमुळे परस्परपूरक व्यापाराच्या संधी निर्माण होतात. UNCTADच्या 2025 मधील अभ्यासानुसार, 2003 पासून ब्रिक्समधील वस्तू व्यापाराचे मूल्य तेरापटांहून अधिक वाढले आणि 2024 मध्ये सदस्यांमधील वस्तूंच्या निर्यातीचे एकत्रित मूल्य सुमारे 1.17 ट्रिलियन अमेरिकी डॉलर झाले. मात्र, या व्यापारातील चीनचे मध्यवर्ती स्थान तसेच काही सदस्यांची प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीवरील अवलंबित्वाची प्रवृत्ती कायम आहे. त्यामुळे व्यापारवाढ झाली असली तरी सर्व सदस्यांना समान लाभ मिळत आहेत, असा निष्कर्ष काढता येत नाही. ब्रिक्समधील व्यापारवाढीचे तीन प्रमुख परिणाम दिसून येतात. प्रथम, सदस्य देशांना पारंपरिक बाजारपेठांव्यतिरिक्त नवीन निर्यात बाजार उपलब्ध होतात. द्वितीय, कच्चा माल, ऊर्जा, औद्योगिक उत्पादने आणि सेवांचा पुरवठा अधिक विविध होण्याची शक्यता निर्माण होते. तृतीय, जागतिक पुरवठा साखळ्यांमध्ये विकसनशील अर्थव्यवस्थांचा सहभाग वाढू शकतो.

तथापि, चीनच्या मोठ्या निर्यात क्षमतेमुळे इतर सदस्यांच्या उद्योगांवर स्पर्धात्मक दबाव निर्माण होण्याची शक्यता आहे. म्हणूनच ब्रिक्समधील व्यापार सहकार्याचे पुढील उद्दिष्ट केवळ व्यापाराचे प्रमाण वाढविणे नसून व्यापारातील समतोल, स्थानिक उत्पादनक्षमता आणि उच्च मूल्यवर्धित निर्यातीला चालना देणे हे असले पाहिजे.

- परकीय थेट गुंतवणूक आणि भांडवलाचा प्रवाह

परकीय थेट गुंतवणूक (Foreign Direct Investment—FDI) ही औद्योगिक विकास, रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि उत्पादकता वाढविण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. ब्रिक्स सदस्य देशांच्या मोठ्या देशांतर्गत बाजारपेठा, नैसर्गिक संसाधने, कुशल मनुष्यबळ आणि औद्योगिक क्षमता यांमुळे परस्पर गुंतवणुकीसाठी अनेक संधी उपलब्ध होतात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

ब्रिक्सच्या माध्यमातून सदस्य देश पायाभूत सुविधा, ऊर्जा, उत्पादन उद्योग, डिजिटल तंत्रज्ञान, वाहतूक, कृषी प्रक्रिया आणि हरित अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूक सहकार्य वाढवू शकतात. उदाहरणार्थ, भारतातील डिजिटल सेवा व औषधनिर्मिती क्षेत्र, ब्राझीलमधील कृषी व्यवसाय, चीनमधील औद्योगिक उत्पादन आणि आफ्रिकेतील पायाभूत सुविधांची गरज यांचा परस्पर संबंध प्रस्थापित होऊ शकतो.

मात्र, ब्रिक्समुळे होणाऱ्या प्रत्येक गुंतवणुकीला थेट संघटनेचे यश म्हणता येणार नाही. अनेक गुंतवणूक निर्णय द्विपक्षीय करार, राष्ट्रीय धोरणे आणि खासगी कंपन्यांच्या व्यावसायिक हितांवर आधारित असतात. त्यामुळे ब्रिक्सचे वास्तविक योगदान मोजताना सदस्यांमधील प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रवाह, रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि स्थानिक उद्योगांना मिळणारे लाभ यांचा स्वतंत्र अभ्यास आवश्यक आहे.

- नवीन विकास बँकेची भूमिका

ब्रिक्सच्या आर्थिक सहकार्याचा सर्वाधिक ठोस संस्थात्मक परिणाम म्हणजे 2014 मध्ये स्थापन झालेली नवीन विकास बँक. विकसनशील देशांमधील पायाभूत सुविधा आणि शाश्वत विकास प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करणे हा तिचा प्रमुख उद्देश आहे. रस्ते, ऊर्जा, जलव्यवस्थापन, वाहतूक, शहरी विकास आणि हवामानस्नेही पायाभूत सुविधांसाठी निधी उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने या बँकेला महत्त्व आहे. नवीन विकास बँक जागतिक बँक आणि इतर बहुपक्षीय वित्तीय संस्थांना पूर्ण पर्याय नसली, तरी विकसनशील अर्थव्यवस्थांसाठी अतिरिक्त वित्तपुरवठ्याचे साधन ठरते. तिच्या माध्यमातून प्रकल्पांना कर्ज, सह-वित्तपुरवठा आणि इतर आर्थिक साधने उपलब्ध होऊ शकतात. स्थानिक चलनांमधील वित्तपुरवठा वाढविण्याच्या प्रयत्नांमुळे परकीय चलनातील चढ-उताराचा धोका कमी करण्यास मदत होऊ शकते. 2025 च्या रिओ घोषणेतही बँकेची वित्तीय क्षमता, स्थानिक चलनातील कर्जपुरवठा, निधीचे विविधीकरण आणि शाश्वत पायाभूत गुंतवणूक यांना महत्त्व देण्यात आले. तथापि, बँकेच्या यशाचे मूल्यमापन करताना मंजूर कर्जांची संख्या एवढाच निकष पुरेसा नाही. प्रत्यक्ष वितरित निधी, प्रकल्पांची गुणवत्ता, कर्जफेडीची क्षमता, पर्यावरणीय परिणाम आणि सामाजिक लाभ यांचे परीक्षण आवश्यक आहे. अशा प्रकारे नवीन विकास बँक जागतिक विकास वित्तव्यवस्थेतील विविधता वाढविण्याचे साधन ठरते.

- स्थानिक चलनांतील व्यापार आणि वित्तीय सहकार्य

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अमेरिकी डॉलरचे वर्चस्व असल्यामुळे अनेक देशांच्या आयात-निर्यात व्यवहारांवर विनिमय दरातील बदल आणि जागतिक वित्तीय परिस्थितीचा परिणाम होतो. ब्रिक्स सदस्यांमध्ये स्थानिक चलनांतील व्यवहार वाढविण्याची चर्चा ही या अवलंबित्वातील काही जोखीम कमी करण्याच्या प्रयत्नांचा भाग आहे. स्थानिक चलनांत व्यापार केल्यास काही व्यवहारांमध्ये रूपांतरणाचा खर्च कमी होऊ शकतो आणि डॉलरची उपलब्धता मर्यादित असताना व्यवहार सुलभ होऊ शकतात. यासाठी सदस्य देशांच्या बँकिंग व्यवस्था, सीमापार देयक प्रणाली आणि वित्तीय नियमन यांच्यात समन्वय आवश्यक आहे. 2025 च्या ब्रिक्स रिओ घोषणेत वित्तीय सहकार्य, व्यापार आणि देयक व्यवस्थांशी संबंधित प्रयत्नांना प्रोत्साहन देण्यात आले.

मात्र, स्थानिक चलनांचा वापर वाढविणे आणि एकच समान चलन तयार करणे या दोन वेगळ्या संकल्पना आहेत. सदस्य देशांच्या चलनांचे मूल्य, भांडवली बाजारांची खोली, चलनांची परिवर्तनीयता आणि आर्थिक धोरणे वेगवेगळी असल्याने एकसमान चलनव्यवस्था उभारणे अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे. म्हणूनच प्रत्यक्षात स्थानिक चलनांतील व्यवहार, परस्पर देयक व्यवस्था आणि वित्तीय सहकार्य यांवर भर देणे अधिक व्यवहार्य ठरते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- जागतिक आर्थिक प्रशासनातील सुधारणा

ब्रिक्स संघटना आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक आणि संयुक्त राष्ट्रांसारख्या संस्थांमध्ये विकसनशील देशांचे प्रतिनिधित्व वाढविण्याची मागणी करते. जागतिक अर्थव्यवस्थेतील योगदानाच्या तुलनेत निर्णयप्रक्रियेत उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांना पुरेसा प्रभाव मिळत नसल्याची सदस्य देशांची भूमिका आहे.

या संदर्भात ब्रिक्सचे योगदान दोन पातळ्यांवर महत्त्वाचे ठरते. पहिली पातळी म्हणजे सामूहिक वाटाघाटींमधून आर्थिक प्रशासनातील सुधारणांची मागणी करणे. दुसरी पातळी म्हणजे नवीन विकास बँकेसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून विकास वित्ताचे पर्यायी मार्ग उपलब्ध करून देणे. या दोन्ही प्रक्रियांमुळे जागतिक आर्थिक व्यवस्थेत संस्थात्मक विविधता निर्माण होण्यास मदत होते. तथापि, ब्रिक्स सदस्यांमध्ये सुधारणांचा वेग, प्राधान्यक्रम आणि जागतिक राजकारणाबाबत एकमत नेहमीच आढळत नाही. त्यामुळे जागतिक आर्थिक प्रशासनात बदल घडविण्यासाठी सातत्यपूर्ण समन्वय आणि व्यवहार्य धोरणात्मक प्रस्ताव आवश्यक आहेत.

- भारतासाठी व्यापार व गुंतवणुकीच्या संधी

भारताच्या दृष्टीने ब्रिक्स हे व्यापारविस्तार, ऊर्जा सुरक्षा, औद्योगिक सहकार्य आणि जागतिक आर्थिक प्रतिनिधित्व वाढविण्याचे महत्त्वपूर्ण व्यासपीठ आहे. भारतीय औषधनिर्मिती, माहिती तंत्रज्ञान, कृषी प्रक्रिया, अभियांत्रिकी वस्तू, डिजिटल सेवा आणि लघु-मध्यम उद्योगांसाठी सदस्य देशांमध्ये बाजारपेठांच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात. ब्रिक्सच्या माध्यमातून भारत पायाभूत सुविधा, नवीकरणीय ऊर्जा, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि कौशल्यविकास क्षेत्रांतील अनुभवांची देवाणघेवाण करू शकतो. नवीन विकास बँकेकडून मिळणाऱ्या वित्तपुरवठ्यामुळे योग्य निकष पूर्ण करणाऱ्या विकास प्रकल्पांना मदत होऊ शकते. यासोबतच भारताला चीनसोबतच्या व्यापारातील असमतोल, सीमाविषयक तणाव आणि धोरणात्मक स्पर्धा यांचा विचार करावा लागतो. म्हणूनच भारताचे ब्रिक्सविषयक धोरण हे सहकार्य आणि राष्ट्रीय हितांचे संरक्षण यांच्यात समतोल राखणारे असणे आवश्यक आहे. भारतासाठी संघटनेचे महत्त्व केवळ पर्यायी जागतिक व्यवस्थेच्या निर्मितीत नसून निर्यातक्षमता, तंत्रज्ञान, रोजगार आणि देशांतर्गत उत्पादनवाढ यांना प्रत्यक्ष लाभ मिळवून देण्यात आहे.

- ब्रिक्सची आव्हाने आणि मर्यादा

ब्रिक्सचा विस्तार तिची जागतिक व्याप्ती वाढवतो; मात्र त्याच वेळी सदस्यांमधील आर्थिक व राजकीय विविधताही वाढवतो. काही देश निर्यातप्रधान औद्योगिक अर्थव्यवस्था आहेत, तर काहींचे उत्पन्न ऊर्जा किंवा प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे व्यापारविषयक समान प्राधान्यक्रम निश्चित करणे कठीण ठरू शकते. भारत-चीनमधील स्पर्धा, रशियावरील निर्बंधांचा परिणाम, सदस्यांच्या भिन्न परराष्ट्र धोरणात्मक भूमिका आणि वित्तीय व्यवस्थांमधील फरक यांमुळे सहकार्याला मर्यादा येऊ शकतात. तसेच व्यापारवाढ असूनही उच्च तंत्रज्ञानाधारित उत्पादन, संशोधन आणि मूल्यवर्धनात सर्व सदस्य समान पातळीवर नाहीत. UNCTADच्या अभ्यासानुसार, ब्रिक्समधील परस्पर व्यापाराची वाढ लक्षणीय असली तरी सदस्यांच्या एकत्रित आर्थिक क्षमतेच्या तुलनेत या व्यापारात आणखी विस्ताराची संधी आहे. प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीवर अवलंबित्व आणि औद्योगिक विविधीकरणातील अडथळे दूर करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे ब्रिक्सचे भविष्यातील यश हे सदस्यसंख्या किंवा घोषणांच्या संख्येवर नव्हे, तर ठोस व्यापार करार, गुंतवणूक प्रकल्प, तंत्रज्ञान सहकार्य, वित्तीय पारदर्शकता आणि मतभेद हाताळण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून राहील.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

निष्कर्ष (Conclusion)

जागतिकीकरणाच्या बदलत्या स्वरूपात ब्रिक्स संघटनेने आंतरराष्ट्रीय व्यापार, गुंतवणूक, विकास वित्त आणि जागतिक आर्थिक प्रशासनाच्या सुधारणांसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सदस्य देशांमधील व्यापारवाढ, बाजारपेठांचे विविधीकरण, नवीन विकास बँकेची स्थापना आणि स्थानिक चलनांतील व्यवहारांना प्रोत्साहन हे तिच्या कार्याचे प्रमुख पैलू आहेत. उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांना सामूहिक व्यासपीठ उपलब्ध करून देत ब्रिक्सने बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेच्या निर्मितीला चालना दिली आहे. तरी संघटनेचे आर्थिक सामर्थ्य आणि प्रत्यक्ष संस्थात्मक परिणाम यांमध्ये अद्याप अंतर आहे. सदस्य देशांतील आर्थिक विषमता, व्यापारातील असमतोल, चीनचे तुलनेने अधिक प्रभावी स्थान, भू-राजकीय मतभेद आणि गुंतवणुकीतील विविध अडथळे यांमुळे सहकार्याची क्षमता मर्यादित होऊ शकते. त्यामुळे व्यापाराचे प्रमाण वाढविण्याबरोबरच मूल्यवर्धित उत्पादन, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, लघु-मध्यम उद्योगांचे सक्षमीकरण आणि शाश्वत गुंतवणूक यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

भारतासाठी ब्रिक्स हे आर्थिक संधी आणि धोरणात्मक स्वायत्तता वाढविणारे महत्त्वपूर्ण व्यासपीठ आहे. एकंदरीत, ब्रिक्स ही पाश्चात्त्य वर्चस्वाला केवळ आव्हान देणारी संघटना नसून जागतिक आर्थिक प्रशासन अधिक प्रतिनिधिक, समावेशक आणि संतुलित बनविण्याची संभाव्य यंत्रणा आहे. तिचे दीर्घकालीन यश सामूहिक घोषणांपेक्षा प्रभावी अंमलबजावणी, परस्पर विश्वास आणि सदस्य देशांना मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष आर्थिक लाभांवर अवलंबून राहील.

संदर्भ सूची (References)

1. Stuenkel, Oliver. (2015). The BRICS and the Future of Global Order. Lexington Books.

2. Cooper, Andrew F. (2016). The BRICS: A Very Short Introduction. Oxford University Press.

3. Narlikar, Amrita. (2010). New Powers: How to Become One and How to Manage Them. Columbia University Press.

4. O'Neill, Jim. (2011). The Growth Map: Economic Opportunity in the BRICs and Beyond. Portfolio/Penguin.

5. O'Neill, Jim. (2017). The BRIC Road to Growth. Goldman Sachs-related research publications; वापरलेल्या विशिष्ट आवृत्तीची पडताळणी करावी.

6. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2025). Two Decades of Intra-BRICS Trade: Trends, Patterns and Policies. अधिकृत अहवाल.

7. BRICS Brazil Presidency. (2025). Rio de Janeiro Declaration. अधिकृत शिखर परिषद दस्तऐवज.

8. World Trade Organization. (2023). World Trade Report 2023: Re-globalization for a Secure, Inclusive and Sustainable Future. WTO.

9) एस जयशंकर -विश्वमित्र भारत, रूपा पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड 2024

10) डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर -भारताचे परराष्ट्र धोरण -नवीन प्रवाह, सकाळ पब्लिकेशन 2017